

³ Крукоўскі Н. І. Рускі лексічны ўплыў на сучасную беларускую літаратурную мову.— Мінск, 1958, с. 162.

⁴ Там жа, с. 90.

⁵ Баханькоў А. Я. Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд: Сацыялінгвістычны нарыс.— Мінск, 1982, с. 191—194.

⁶ Гл.: Вопросы языкознания, 1971, № 4, с. 115.

А. І. НАРКЕВІЧ

СЛОВАЗЛУЧЭННІ І ЧЛЕНЫ СКАЗА

Пытанні структурнага члянення сказа, вызначэння сувязей і ўзаемаадносін паміж канструктыўнымі элементамі ці яго часткамі заўсёды былі і застаюцца дыскусійнымі. Спрэчкі разгортваюцца, перш за ўсё, вакол пытання аб тым, ці правамерным з'яўляецца выдзяленне побач са словазлучэннямі катэгорый членаў сказа? Апошнія, на думку многіх даследчыкаў (Ф. Ф. Фартунатава, М. М. Петэрсона, А. М. Пяшкоўскага, В. А. Багародзіцкага і інш.), з'яўляюцца вынікам неграматычнага члянення сказа па тыпу лагічнага ці псіхалагічнага суджэння і як бы «паўтараюць» вучэнне аб словазлучэнні. Немалаважнае значэнне ва ўсталяванні такога погляду на члены сказа мела няпэўнасць і хісткасць саміх крытэрыяў іх вылучэння і прыняцця класіфікацыі, паколькі нярэдка адны і тыя ж словаформы «па сінтаксічнаму ўжыванню» (спосабу выражэння сувязі) і «па значэнню» (характару семантычных узаемаадносін) маглі быць аднесены да розных членаў. Таму не выпадкова вучэнне аб членах сказа, якое ўзнікла ў XIX стагоддзі (працы А. Х. Вастокава, М. М. Грэча, Ф. І. Буслаева і інш.), то ўключалася ў адпаведныя раздзелы граматык, то апускалася.

У савецкі перыяд вучэнне аб членах сказа было ўведзена ў школьны падручнікі толькі к канцу 30-х гадоў і, нягледзячы на крытыку яго з боку аўтараў многіх граматык, яно развівалася і распрацоўвалася незалежна ад словазлучэнняў. Пазней, у 50—70-я гады, гэта вучэнне то сумяшчалася з вывучэннем словазлучэнняў, то выцяснялася імі, як, напрыклад, у «Граматыке современного русского литературного языка» (М., 1970).

У сувязі з абмежаванасцю тэорыі членаў сказа ў апошні час набыў шырокае распаўсюджванне метада аналізу сказа па яго непасрэдна састаўляючых, сутнасць якога заключаецца ў вылучэнні структурных адзінак (частак) выказвання на ўзроўні сказаў (прэдыкатыўных спалучэнняў), канструктаў выказвання (дэтэрмінаваных галоўных членаў), непасрэдна састаўляючых саміх канструктаў (кампанентаў выказвання) і састаўляючых словазлучэнні (элементаў бінарных канструкцый).

Тым не менш аналіз структуры сказа па яго непасрэдна састаўляючых мае і свае асобныя задачы і мэты даследавання і не падмяняе сабой разбор сказа па яго членах. Вучэнне аб членах сказа — гэта асобны і спецыфічны аспект сінтаксічнага аналізу мовы, які не мае і не можа мець эквівалентных замен. Пры ўсёй недасканаласці і супярэчлівасці іх тэорыі — гэта рэальныя сінтаксічныя адзінкі, якія ўзнікаюць, фарміруюцца і выдзяляюцца на аснове пэўных сэнсава-граматычных узаемаадносін паміж кампанентамі сказа рознай функцыянальнай значнасці і прызначэння і тых своеасаблівых пазіцый, якія займаюць гэтыя адзінкі ў пэўным сінтаксічным кантэксце. Яны ўзнікаюць і складаюцца на аснове форм слоў і словазлучэнняў і адлюстроўваюць складаны характар узаемаадносін паміж канструктыўнымі элементамі ці часткамі сказа. Як своеасаблівая сэнсава-сінтаксічная ўтварэнні яны ўскрываюцца і выкрыталізуюцца ў мове ў працэсе дыферэнцыяцыі і граматычнага размежавання функцый слоў і словазлучэнняў. Тыя словаформы, якія ўказваюць на ўтваральніка дзеяння (носьбіта прызнака) ці называюць самыя гэтыя дзеянні (прызнакі), займаюць у сказе асноўныя сінтаксічныя пазіцыі і выконваюць у ім ролю галоўных членаў; словаформы ж, якія не маюць непасрэдных адносін да ўтва-

ральніка дзеяння ці самога гэтага дзеяння і служаць, такім чынам, для раскрыцця зместу іншых словаформ, займаюць другарадныя сінтаксічныя пазіцыі і выконваюць адпаведна ролю даданых членаў сказа. Таму любое самастойнае слова ў сказе, з'яўляючыся носьбітам адпаведных лексіка-граматычных і семантычных адзнак, абумоўленых прыналежнасцю гэтага слова да пэўных часцін мовы і сэнсава-сінтаксічнымі сувязямі з іншымі словамі, можа выконваць ролю таго ці іншага паўназначнага члена.

Рэальнасць катэгорый членаў сказа абумоўліваецца, нарэшце, знешняй і ўнутранай прыродай саміх гэтых сінтаксічных адзнак, адметнасцю і спецыфічнасцю іх семантычных, структураўтваральных і функцыянальных адзнак. Яны раскрываюць змястоўную структуру сказа, яго знешнюю форму, будову незалежна ад таго, выразнікамі якіх лагічных ці псіхалагічных катэгорый гэтыя члены з'яўляюцца і які канкрэтны змест перадаюць. Вось чаму поўнае адмаўленне (напрыклад, М. М. Петэрсонам) наяўнасці ў складзе сказа яго членаў як сінтаксічных катэгорый або толькі частковае (як у А. М. Пяшкоўскага) звужае дыяпазон сінтаксічнага вывучэння структурных тыпаў сказа, абмяжоўвае магчымасці ўсебаковага аналізу іх граматычнай будовы, значэнняў і функцый у мове. У членах сказа сінтэзуюцца і абагульняюцца тыя шматлікія і разнастайныя сэнсава-сінтаксічныя адносіны, якія ўзнікаюць паміж знамянальнымі словамі ў складзе сказа ці яго частак. На ўзроўні членаў сказа гэтыя адносіны з рознымі відамі ўскладненняў і сінкрэтызму падводзяцца пад паняцці дапаўненняў, азначэнняў і акалічнасцей; на ўзроўні ж словазлучэнняў семантычныя ўзаемаадносіны паміж словамі зводзяцца да катэгорый уласна характарызуючых, акалічнасных, аб'ектных, суб'ектных і камплетыўных (Н. Ю. Шведава).

Словазлучэнні і члены сказа суадносныя, але не ідэнтычныя катэгорый. Яны хоць і не ўзаемавыключаюцца, але і не супадаюць і не накладваюцца адны на другія. Члены сказа не ахопліваюць усіх магчымых сувязей паміж спалучаемымі словамі і іх формамі, не адлюстроўваюць у поўнай меры ўсёй шматграннасці сінтаксічных адносін паміж кампанентамі словазлучэнняў, усёй сукупнасці выражаемых імі адценняў і толькі прыблізна, у найбольш істотных і характэрных рысах абагульняюць і сінкрэтызуюць іх. Вось чаму аналіз граматычнай і семантычнай структуры членаў сказа не супадае са структурным аналізам састаўных элементаў (частак) словазлучэнняў.

Аднак і граматычныя формы і сродкі моўнага выражэння словазлучэнняў не змяшчаюць у сабе і не ахопліваюць усіх магчымых сувязей і ўзаемаадносін, якія могуць складвацца паміж словамі ў сказе. Правілы і заканамернасці арганізацыі словаформ у будове сказа намнога багацейшыя і разнастайнейшыя, чым правілы аб'яднання гэтых словаформ у словазлучэннях. У выніку пры структурным аналізе сказаў узнікае безліч пераходных, сінкрэтызаваных катэгорый і форм, якія рознымі даследчыкамі кваліфікуюцца нярэдка па-рознаму і адносяцца да розных сінтаксічных з'яў. Лініі збліжэнняў і разыходжанняў паміж словазлучэннямі і членамі сказа асабліва рэльефна выступаюць пры параўнальным супастаўленні словазлучэнняў з аднароднымі членамі простага сказа, якімі з'яўляюцца звычайныя рады ці групы аднатыпных словаформ з раўнапраўнымі, структурна незалежнымі сінтаксічнымі адносінамі.

Словазлучэнні і злучальныя спалучэнні аднародных членаў — сумжныя, а таму і супастаўляльныя адзінкі сінтаксічнай сістэмы мовы. Яны заключаюць у сабе рад агульных, блізкіх і адметных, спецыфічных рыс і асаблівасцей. Збліжае і аб'ядноўвае названыя тыпы словазлучэнняў у першую чаргу лексічная знамянальнасць і семантычная паўназначнасць непасрэдна састаўляючых іх кампанентаў. Усе яны незалежна ад граматычнай будовы і структурнага складу ўтвараюцца толькі з самастойных, лексічна паўназначных слоў, якімі могуць абзначаліцца разнастайныя прадметы, паняцці і з'явы аб'ектыўнай рэчаіс-

насці. Незнамянальныя, ці службовыя, словы, якія могуць мець месца ў злучальных і падпарадкавальных спалучэннях (прыназоўнікі, злучнікі, часціцы), выкарыстоўваюцца звычайна ў якасці сродку іх сінтаксічнай арганізацыі або для надання гэтым спалучэнням пэўных мадальных, сэнсава-экспрэсіўных ці эмацыянальных адценняў.

Словазлучэнні і злучальныя рады аднародных членаў збліжаюцца паміж сабою і той асаблівасцю, што яны выступаюць у сказе як раздзелна аформленыя сінтаксічныя адзінкі. І словазлучэнні, і злучальныя спалучэнні складаюцца па законах і правілах спалучальнасці слоў, якія ўяўляюць сабой своеасаблівыя структура-граматычныя і семантычныя ўтварэнні з уласцівымі ім формамі сэнсава-сінтаксічных сувязей, спосабамі і сродкамі граматычнага аб'яднання кампанентаў. Яны ўзнікаюць і складаюцца ў мове ў выніку лексічнай і лексіка-граматычнай суадпаведнасці (сумяшчальнасці) спалучаемых слоў і ўжываюцца як структура аформленыя і граматычна арганізаваныя сінтаксічныя адзінкі мовы.

Злучальныя спалучэнні, падобна падпарадкавальным словазлучэнням, гэтак ж адыгрываюць важную ролю ў сістэме іменнага, дзеясловага і прыслоўнага словаўтварэння, служачы адначасова базай для ўзнікнення шматлікіх мадэлей складаных назоўнікаў, прыметнікаў, лічэбнікаў, займеннікаў, дзеясловаў (ці іх форм) і прыслоўяў. Таму не выпадкова такія лінгвісты, як І. Рыс, М. М. Петэрсон, А. М. Пяшкоўскі, Л. А. Булахоўскі, З. Клемянсевіч і інш., па-рознаму называючы мадэлі магчымых злучальных спалучэнняў («спалучальныя словазлучэнні», «слабыя групы слоў», «незамкнутыя спалучэнні», «адкрытыя рады» і да т. п.), безагаворачна ўключалі іх у сістэму словазлучэнняў. А між тым, як справядліва падкрэсліваў акад. В. У. Вінаградаў, словазлучэнні і злучальныя спалучэнні слоў — гэта розныя сінтаксічныя ўтварэнні, паколькі паняцце аднароднасці, якое ляжыць у аснове любога злучальнага спалучэння, цесна звязана са структурным складам сказа, яго будовай, значэннем і функцыямі ў мове. Аднародныя члены, як і наогул любыя іншыя члены, у тым ліку неаднародныя, могуць функцыяніраваць толькі ў сказе, у яго складзе і па-за будоваю сказа не існуюць.

Адрозненне злучальных спалучэнняў ад падпарадкавальных яскрава праўляецца і ў самой структуры тых і другіх сінтаксічных адзінак, у характары сэнсава-граматычных адносін паміж іх кампанентамі або часткамі цэльных утварэнняў. Пэралічым найбольш істотныя адзнакі, якімі характарызуюцца названыя тыпы словазлучэнняў.

У падпарадкавальных спалучэннях адно слова выступае ў ролі галоўнага, канструктыўна вядучага, другое — у ролі залежнага, граматычна і па сэнсу падпарадкаванага свайму галоўнаму слову. Злучальныя ж спалучэнні ўтвараюцца на аснове незалежнай, раўнапраўнай сувязі, пры якой словы, што належаць да адной і той жа ці розных часцін мовы, знаходзяцца паміж сабою ў адносінах сінтаксічнай аднароднасці, характарызуюцца аднатыпнасцю значэнняў, агульнасцю форм граматычных сувязей і функцый іх у сказе. Словазлучэнні, такім чынам, з'яўляюцца субардынацыйнымі, заснаванымі на адным з тыпаў падпарадкавальных сінтаксічных сувязей — дапасавання, кіравання ці прымыкання, — канструктыўнымі адзінкамі мовы; злучальныя ж спалучэнні — каардынацыйнымі, ці, інакш, сацыятыўнымі ўтварэннямі, якія з'яўляюцца неад'емнымі структурнымі элементамі сказа.

Злучальныя спалучэнні ў адрозненне ад падпарадкавальных словазлучэнняў не з'яўляюцца «вынікаем пашырэння адных паўназначных слоў другімі» (В. У. Вінаградаў), у іх няма стрыжнявага, канструктыўна вядучага слова, структура арганізуючага сінтаксічнага цэнтра. Яны будуцца па прынцыпу «нанізвання» слоў, без граматычнага ці сэнсавага падпарадкавання аднаго слова другому.

У злучальных спалучэннях, якімі з'яўляюцца адкрытыя ці закрытыя рады аднародных членаў, аб'яднаных агульнасцю значэння і функцый іх у адзіным сінтаксічным радзе, адсутнічае ўказанне на ўзаемасуадне-

сенасць падпарадкоўваючага і падпарадкаванага членаў, што характэрна для двухкампанентных (бінарных) словазлучэнняў, і называюцца толькі самі прадметы ці з'явы рэчаіснасці, лік якіх у такім радзе тэарэтычна можа быць бясконца вялікім. Вось чаму аднародныя рады адна тыпных слоў бліжэй стаяць да намінацыйных (лексічных), чым да адпаведных канструкцыйных структураўтваральных адзінак, якімі з'яўляюцца свабодныя падпарадкавальныя спалучэнні.

Словазлучэнні, якія характарызуюцца наяўнасцю дзвюх сінтаксічна нераўнапраўных састаўных частак — галоўнай (ядзернай) і залежнай (падпарадкаванай, або, па тэрміналогіі Ф. Ф. Фартунатава, «несамастойнай»), утвараюць структурна замкнутыя адзінствы, а злучальныя спалучэнні — адкрытыя, або незамкнутыя («слабыя») рады ці групы аднародных членаў. Таму ў падпарадкавальных словазлучэннях нельга апусціць ні аднаго з кампанентаў, паколькі апушчэнне аднаго з іх прыводзіць урэшце да разбурэння самой гэтай канструкцыі. Тут нельга зрабіць і перастаноўкі частак, не парушыўшы пры гэтым значэння і сэнсу выказвання, самога стылю паведамлення. У злучальных спалучэннях, аб'яднаных па прынцыпу раўнапраўнасці састаўных частак рада, апушчэнне таго ці іншага члена не вядзе да ліквідацыі ўсяго спалучэння, а перастаноўка яго членаў, у сваю чаргу, не парушае сэнсу выказваемай думкі.

Знешнія сувязі словазлучэнняў з іншымі элементамі сказа ажыццяўляюцца праз іх галоўнае (ядзернае) слова, якое пры гэтым падпадае фармальным змяненнем, выклікаючы адпаведныя змены і ў сваёй залежнай частцы, калі ў ролі апошняй выступаюць тыя ці іншыя адэктыўныя ўтварэнні (прыметнікі, парадкавыя лічэбнікі, абагульнена-якасныя займеннікі, дзеепрыметнікі). У злучальных спалучэннях сувязі састаўных частак рада з іншымі кампанентамі сказа знаходзяць сваё выражэнне ў форме кожнага з яго членаў. Фармальным пераўтварэннем тут падпадаюць у роўнай меры ўсе члены сінтаксічнага рада, знаходзячыся паміж сабою і іншымі звязанымі з імі па сэнсу словамі ў адносінах сінтаксічнай аднароднасці і раўнапраўя.

Для выражэння падпарадкавальных сувязей у словазлучэннях і спалучальных сувязей у злучальных спалучэннях выкарыстоўваецца свая асобная сістэма знешнеструктуральных і ўнутрыграматычных сродкаў: у падпарадкавальных словазлучэннях у гэтых мэтах выкарыстоўваюцца канчаткі марфалагічна зменных часцін мовы, прыназоўнікі, парадак слоў і інтанацыя падпарадкавання; у злучальных спалучэннях выкарыстоўваюцца адпаведна — адна тыпныя граматычныя формы марфалагічна зменных і нязменных слоў, злучнікі, часціцы і розныя тыпы злучальнай інтанацыі — спалучальнай, супастаўляльнай, проціпастаўляльнай, пералічальнай, пералічальна-размеркавальнай і далучальнай. Дыферэнцыяльнымі сродкамі ўнутрысемантычных сувязей, акрамя гэтага, могуць быць: у словазлучэннях — значэнні каранёвых марфем канструктыўна арганізуючых слоў, катэгарыяльныя (лексіка-граматычныя) значэнні, уласцівыя слову як пэўнай часціне мовы, лексічная і сінтаксічная валентнасці спалучаемых словаформ; у злучальных спалучэннях — ужыванне лексічна адна тыпных, ці адназначных слоў, прыём паўтарэння тоесных ці блізкіх па семантыцы лексем, выкарыстанне антанімічных назваў, усемагчымых алітэрацый, сугучных слоў.

Такім чынам, словазлучэнні і злучальныя спалучэнні слоў — гэта хоць і суадносныя, але не адэкватныя сінтаксічныя адзінкі мовы. Супадаючы ў радзе сваіх граматычных і лексіка-семантычных характарыстык, яны ў той жа час рэзка дыферэнцыруюцца паміж сабой па моўных значэннях і функцыях і не могуць атаясамлівацца, змешвацца ці падмяняцца адны другімі. Кожная з гэтых адзінак характарызуецца сукупнасцю адметных дыферэнцыяльных прымет і ўласцівасцей, якія складаюць асобныя аб'екты сінтаксічнага вивучэння мовы. У сэнсава-сінтаксічных збліжэннях і адрозненнях падпарадкавальных словазлучэнняў і злучальных радоў спалучаемых слоў яскрава праяўляецца тая

істотная розніца, якая існуе паміж словазлучэннямі як лексіка-спалучальнымі ўтварэннямі, з аднаго боку, і членамі простага сказа як граматычнымі катэгорыямі структуральнага плана, з другога.

І. Р. ШКРАБА

АСАБЛІВАСЦІ ВЫРАЖЭННЯ КАТЭГОРЫІ ЛІКУ НАЗОЎНІКАЎ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Усю сукупнасць назоўнікаў паводле характару апазіцыі лікавых значэнняў, які зводзіцца да семантычнага проціпастаўлення «адзін прадмет — мноства прадметаў» або не зводзіцца да яго і марфалагічна выражаецца парадыгмай склоназмянення, можна размеркаваць у некалькі груп.

Самую шматлікую групу складаюць назоўнікі тыпу: *вясна — вёсны, возера — азёры, песня — песні, мара — мары* і інш. Такія граматычныя суадносіны форм ліку з'яўляюцца стандартнымі, а апазіцыя іх значэнняў выражаецца проціпастаўленнем «адзін прадмет — больш аднаго прадмета».

Некаторыя назоўнікі не маюць суадносных форм ліку. Яны могуць быць толькі адзіночлікавыя або толькі множлікавыя, параўн.: *арэлі, дрыжыкі, каноплі, прымы, шаты, мліва, рэдкалессе, садавіна, зрэб'е, шыво* і інш. Форма ліку існуе, але немагчымасць семантычнага проціпастаўлення абазначае адсутнасць катэгорыі ліку.

Да трэцяй групы адносяцца назоўнікі ў форме адзіночнага і множнага ліку, граматычнае супастаўленне якіх не ўтварае рэлятывнай карэляцыі, як у першай групе, з прычыны семантычнай нятоеснасці ў сінхранічным плане. Узятая адасоблена ад кантэксту, такія назоўнікі могуць успрымацца як суадносныя паводле ліку, аднак сітуацыя ўскладняецца тым, што формы множнага ліку выступаюць як полісемантычныя, і іх адпаведнасць формам адзіночнага ліку не бяспрэчная, а альтэрнатыўная, параўн.: семантычна апраўданая лікавая карэляцыя: *адносіна — адносіны* ('дзелавая(ыя) папера(ы) з запытаннем ці паведамленнем аб чым-н. '), *выбар — выбары* ('магчымасць(і) выбраць'), *абойма — абоймы* ('металічная(ыя) рамка(і) для патронаў, якая(ія) устаўляецца(юцца) у магазінную каробку агнястрэльнай зброі'), *лічальнік — лічальнікі* (апарат(ы) для аўтаматычнага ўліку, падліку'). Семантычна неапраўданая карэляцыя ўзнікае ў тых абставінах, калі назоўнікі ў форме множнага ліку выступаюць з іншай семантыкай: *адносіны* — 'характар паводзін, абыходжанія каго-н. з кім-н.', *выбары* — 'выбранне шляхам галасавання', *абоймы* — 'абрамленне, акружэнне', *лічальнікі* — 'прылада ў выглядзе чатырохвугольнай рамы з нанізанымі на папярочныя металічныя пруткі рухомымі костачкамі'. З такімі формамі ўласна граматычнае значэнне множнасці не звязваецца, таму што на першы план выступаюць лексічныя разыходжанні. Такім чынам, характар апазіцыі значэнняў ліку ў дадзеным выпадку можна высветліць толькі абапіраючыся на кантэкст. Гэта істотнае адрозненне назоўнікаў першай і трэцяй груп. У тэрміналогіі даследчыкаў такія назоўнікі атрымалі назву «дэрывацыйна-карэліруючыя»¹. Парушэнне семантычных адносін форм ліку прыводзіць да таго, што кожная форма (адз. і множн. ліку) замацоўваецца як лексікалізаваная, гэта пацвярджае і прыныц іх падачы ў лексікаграфічных выданнях. Да гэтай групы прымыкаюць таксама назоўнікі, апазіцыя лікавых значэнняў якіх з цягам часу ўвогуле разбурылася, параўн.: *кола — калёсы*, дзе «калёсы» — 'конная чатырохколая гаспадарчая павозка'.

Стандартныя граматычныя суадносіны форм ліку парушаюцца і тады, калі адбываюцца зрухі ў іх семантыцы. У прыватнасці, могуць супастаўляцца якасць і прадметы, што валодаюць гэтай якасцю (*ёмкасць — ёмкасі, складанасць — складанасці*), дзеянне і яго вынік